

KULTURA CHUDOBY, UNDERCLASS A SOCIÁLNÍ VYLOUČENÍ¹

Ladislav Toušek

1 Úvod

Ernest Gellner ve své posmrtně vydané knize *Jazyk a samota: Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema* začíná těmito slovy: „Existují dvě základní teorie poznání. Tyto dvě teorie jsou v naprostém kontrastu jedna vůči druhé. Představují dva pohledy nejen na poznání, nýbrž i na lidský život.“² První teorii či koncepci lze opatřit nálepou „univerzalisticko-individualistická vize“ [...] začínající Descartem a Robinsonem Crusoe, zosobněné Humem a Kantem a reformulované Ernstem Machem a Bertrandem Russellem³, přičemž tato bývá „ztožňována s empirismem, racionalismem a positivismem a s *Gesellschaft*, s hospodářskými trhy a politickým liberalismem a s bezkrevným kosmopolitanismem“.⁴ „Druhou nálepou je komunálně-kulturní vize“, organický prototípus, zprvu prožívány a praktikovaný nehloubavě Herderem a „nesčetnými romantickými organicisty, nacionalistickými populisty a romantickými pravíčáky“, kteří zdůrazňovali totalitu, systém, souvislost, partikularismus, kulturní specifickost a byli příznivě nakloněni kořenům, *Gemeinschaft*, uzavřeným, útulným komunitám, *Blut und Boden*.⁵ a nutno podotknout konzervativismu.⁶

Tuto Gellnerovu myšlenku, jistě velmi zobecňující a zjednodušující, jak sám její autor přiznává, si dovolím metaforicky použít jako výchozí bod této stati. V diskuzi, která se týká „romské problematiky“, můžeme nalezt obdobně dva pohledy. Na jedné straně jsou tu badatelé, kteří inspirováni liberalismem zdůrazňují nutnost integrace „Romů“ na základě občanského principu, resp. sociální inkluze jednotlivců, a odmítají étos *Gemeinschaft*, esencialismus, na-

cionalistický romantismus a zidealizovaný komunálismus (komunitarismus).⁷ Na druhé straně je zde početný tábor zastánco druhé vize, kteří se rekrutují především z řad romistů, samozvaných představitelů romské populace, ale i široké obce společenskovoředních badatelů, a kteří naopak zdůrazňují pojetí národa a stejně tak etnicity v primordialistických intencích (*Blut und Boden*) a romanticky volající po jejich obrodě, integraci na základě esencialistického pojetí kultury a skupinové identity a hovořící o „romské komunitě“.⁸

Oba názorové proudy hovoří o otáce inkluze „romské“ populace, třebaže uchopit tento problém a dosáhnout jisté myší poznání v problematice sociokoncepcy, jejichž účelem je porozumět procesům marginalizace jedinců či celých skupin, jejich chudobě a životu na okraji společnosti či zcela mimo ni. Primárním přínosem těchto koncepcí by měla být jejich heuristická hodnota, díky níž můžeme samozřejmě nejen porozumět, jak tyto procesy fungují, ale též odhalit jejich příčiny a v neposlední řadě též jejich důsledky na úrovni různých modelů sociální „reality“ by samozřejmě nutně měla předcházet jakýmkoli snahám o inkluzi. Bez tohoto kroku je snaha o implementaci programů sociální inkluze nesmyslná.

V této střídavé se pokusím v krátkosti představit tři koncepcy, které jsou či byly v západní sociální vědě používány při snaze uchopit aspekty života v chudobě a s tím související pozici osob takto žijících na okraji moderní společnosti, přičemž až na výjimky budu odhlížet od jejich aplikace v našem prostředí. Bádání o problematice sociální inkluze, chudoby atp., jak bylo naznačeno výše, má vždy své epistemologické a ideologické pozadí; mym cílem bude totiž odkryt prostřednictvím popisu geneze těchto koncepcí a výhod či nevýhod, které jim jsou připisovány z různých stran. Těmito koncepciy jsou: *kultura chudoby, underclass a sociální exkluze*. Nejdříve se budu věnovat konceptu *kultury chudoby*, který vychází z pozic kulturně-sociálně vyloučených lokalit“ MPSV ČR, realizovaného Katedrou antropologie Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni.

¹ Stát je dílčím výstupem projektu HS108/03 „Dlouhodobý stacionární terénní výzkum sociálně vyloučených lokalit“ MPSV ČR, realizovaného Katedrou antropologie Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni.

² GELLNER, Ernest. *Jazyk a samota: Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema*. Brno: CDR, 2005, str. 23.

³ LUKEŠ, Steven. In Gellner, E.: *Jazyk a samota: Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema*. Brno: CDR, 2005, str. 12–13.

⁴ Tamtéž.

⁵ Tamtéž.

⁶ K tomuto myšlenkovému dědictví v sociálních vědách viz též KELLER, Jan. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Slon, 2004, str. 36–50.

⁷ Viz např. HIRT, Tomáš. Svaté podle multikulturalismu. In HIRT, T. – JAKOUBEK, M. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit (antropologická perspektiva)*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2005, str. 9 – 76. Srv. též ostatní texty „Z produkce“ T. Hirta a M. Jakoubka.

⁸ BARSA, Pavel. *Politická teorie multikulturalismu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999.

měho soudu, často bez širší znalosti okolnosti. Považuju tedy za vhodné tento koncept v prvě rád vymezit¹⁰ a posléze poukazat na jeho možné nedostatky v souvislosti s kritikou, která byla vůči tomuto analytickému konceptu v minulém století směřována. Od problematiky kultury chudoby vede příma česká k pojmu *underclass*, tedy česky řečeno trídě deklasovaných. Debata, která nad tímto konceptem proběhla resp. probíhá, má ve své podstatě shodné rysy. U posledně zmínovaného konceptu *sociální exkluze*, který je v současnosti v českém, potažmo evropském sociálním diskursu velmi progresivním a širokým pojmem a existuje k němu dynamicky se rozšiřující soubor literatury, upozorním především na okolnosti jeho vzniku a dimenze či mechanismy působení. Na závěr se pokusím shrnout výhody a nevýhody těchto konceptů. Případného čtenáře chtivého siřích souvislostí v badání o chudobě v jejím sociálním významu nezbýva než odkázat na příslušnou literaturu, zde je třeba zmínit především texty českého sociologa Petra Mareše.

2 Vymezení konceptu kultury chudoby¹¹

Koncept *kultury chudoby* formuloval Oscar Lewis¹² v roce 1959 ve studii *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. Jeho myšlenka nebyla nikterak nová, v podstatě bychom ji mohli nalézt u Engelse v jeho knize *Postavení dělnické třídy v Anglii*,¹³ ve které se hovoří o „zbídačené dělnické třídě“, jež žije v chudobě doprovázené deprivací a odlišnou

---

⁹ JAKOUBEK, Marek. Romové – konec (nejednoho) myšl. Praha: Socioklub, 2004.
 KRÝTOF, Roman. Závěrečná zpráva k projektu Analyza soudobé migrace a usazování příslušníků romských komunit ze Slovenské republiky na území České republiky (č.j.). OAMP-948/2003. IOM Mezinárodní organizace pro migraci, 2003.
 NOVÁK, Karel A. Romská osada – tradice versus regres. In: Jakoubek, M. – Poduška, O. (eds.): *Romské osady v kulturologické perspektivě*. Brno: Doplňek, 2003.
 NOVÁK, Karel A. Romové, nacionalismus a rozvojové programy. In: JAKOUBEK, M. – HIRT, T. Romové: *Kulturologické etně*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2004, str. 134 – 154.
 TOŠNER, Michal. Kultura romských osad a analýza sociální situace. In: Jakoubek, M. – Poduška, O. (eds.): *Romské osady v kulturologické perspektivě*. Brno: Doplňek, 2003, str. 41 – 57.
 UHEREK, Z. – NOVÁK, K. Etnická identita Romů. In: Michal Vaščeka (ed.): *Časopis Pal O Roma. Sborník správa o Rómcích na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejnú otázky, 2002, str. 93 – 111.

---

¹⁰ Budu zde do jisté míry duplikovat překlad článku od Oscara Lewise, který je součástí tohoto sborníku.

---

¹¹ Tato část je upravenou verzi appendix autorovy bakalářské práce, viz TOUŠEK, Ladislav. *Sociální exkluze v romské osadě*. Plzeň, 2004. *Bakalářská práce na Fakultě humanitních studií na katedře Antropologie*. Vedoucí bakalářské práce Mgr. Marek Jakoubek.

---

¹² Oscar Lewis žil v letech 1914 – 1970. Svou disertační práci obhájil v roce 1940 na Kolumbijské univerzitě, v letech 1946 – 1948 působil na univerzitě ve Washingtonu

kulturou.¹⁴ Třebaže je samotná marxistická inspirace v Lewisově díle zřetelná, není překvapivé (viz níže), že se jeho model stal typickým příkladem (neo)konzervativního smýšlení v bádání o chudobě.¹⁵

Lewis na základě svých výzkumů předpokládal, že tam, kde jsou splněny určité výchozí podmínky, kterými jsou tržní ekonomika spojená s vysokou mírou nezaměstnanosti a podhodnocenými pracovními mísami, absence jakéhokoli sociálního, politického či ekonomického uspořádání u obyvatelstva s nízkými příjmy, existence bilaterálního přibuzenského systému¹⁶ a konečně existence souboru hodnot dominantní společenské třídy, kde je kladen důraz na akumulaci majetku a bohatství a kde vertikální mobilita a chudoba jsou chapány jako důsledek individuálního selhání, může docházet k výskytu fenoménu kultury chudoby. Tato je pak reakcí a adaptací chudých na jejich marginalní pozici v rámci majoritní společnosti, a to adaptací, která je předávána z generaci na generaci procesem socializace.¹⁷

Charakteristické znaky kultury chudoby¹⁸, která není ve svém výskytu omezena geografickými podmínkami, se projevují na několika úrovních, v kterých mohou být sledovány:¹⁹

a poté na univerzitě v Illinois. V roce 1943 se podílel na výzkumném projektu Mezinárodního indiánského institutu v Mexiku, který byl zaměřen na rozvoj tamějšího rurálního prostředí. Zde prováděl výzkum ve vesnici Tepezitán. Ten měl zásadní vliv na jeho další vědecké působení. Na základě zkušenosti z tohoto terénu podrobil ostré kritice Roberta Redfielda, autora klasických studií *Peasant Culture and Society* (1956) a *The Folk Culture of Yucatan* (1941), který ve stejně vesnici prováděl výzkum několik let před ním. Zatímco Redfield popsal zdejší společnost jako „harmonický integrovaný vesnické společenství“, Lewis zde dle vlastních slov nazval komunitu plnou konfliktů, bídý a strastiplného života. Do dějin sociální a kulturní antropologie se tak zapsal v podobném duchu jako Derek Freeman se svou kritikou Margaret Meadové. Oscar Lewis je autorem knih: *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty* (1959); *The Children of Sanchez* (1961); *La Vida A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty* (1966) a *Anthropological Essays* (1970).

¹³ ENGELES, B. Postavení dělnické třídy v Anglii. Praha: Svoboda, 1950
 MAREŠ, Petr. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Slon, 1959, str. 100 – 103.
 VIC, G. – HOWARDS, I. *Poverty Admin. Affluence*. Worcester: Billings & Sons, 1991, str. 100.
¹⁵ VIC – Howard, cit. d. s. 101. BYRNE, David. *Social Exclusion*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 1999, s. 20. Srn. též BOURGOIS, Philippe. *Confronting Anthropology, Education, and Inner-City Apartheid. American Anthropologist*, New Series, Vol. 98, No. 2 (1996), str. 249.
¹⁶ Die Lewisové bilaterální přibuzenský systém – oproti unilineárnímu – omezuje schopnost kolektivního jednání.
¹⁷ LEWIS, Oscar. La Vida. A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York. New York: Random House, 1966, str. XLII – XLVIII.
¹⁸ Lewis hovoří až o 70 znacích, které umožňují diagnostikovat kulturu chudoby.

(1) míra integrace chudých do majoritní společnosti, tj. znaky jako nedostatek integrace a participace na institucích majoritní společnosti, nízké mzdy, nezaměstnanost, absence úspor, majetku a nedostatek hotovosti, nefornální ekonomika a využívání institucí s ní spojených (lichva, práce na černo, zastavování věcí). Na lidi žijících v takovýchto podmínkách jsou kladený stejně kulturně předepsané aspirace (hodnoty střední třídy), ale jsou jim již uzavřeny cesty k dosažení těchto aspirací, čímž dochází k odchylnému chování od chování (v očích majority) ideálního (srov. Mertonovo pojedání anomie).²⁰ Příkladem může být formální instituce manželství, které je ovšem velmi zřídka dosahováno, a páry žijí v nefornálních svazcích;

(2) charakter komunity slumu, který se vyznačuje minimální organizovanosti za hranicí nukleární a rozšířené rodiny a spartánky životními a materiálními podmínkami. Oproti tomu se zde můžou vyskytovat *ad hoc* skupiny za účelem společného zájmu a něco, co lze nazvat jako *esprit de corps*;

(3) povaha rodiny, ve které absentuje děství jakožto protetivní období života; dochází k brzkým sexuálním zkušenostem a k hojnemu výskytu nesezdaných páru a stejně tak k výskytu matrifokálních rodin;²¹ neexistuje soukromí a individuální majetek; projevuje se autoritářství a důraz na rodinnou solidaritu, jež se ovšem dostává do rozporu s rivalitou sourozenec o omezené zdroje rodiny;

(4) charakter osobnosti jedince, který se vyznačuje pocity marginality, beznaděje, méněcennosti, nedůvěrou v oficiální instituce společnosti, nedostatečnou kontrolou emocí, fatalismem, orientaci na přítomnost a neschopnosti odkládat požitky, slabým egem mužů a jejich tendencí k mačistickému chování, jež je způsobeno oslabením jejich pozice (přímá vazba s matrifokalitou).

2.1 Kritika konceptu kultury chudoby

První kritické reakce se objevily nedlouho poté, co byl tento koncept přiveden na svět. Pro větší přehlednost si je dovolím rozdělit do dvou oblastí:

(1) kritiky konceptu, jejichž zdrojem je tradiční spor o přičinách chudoby,

²⁰ Lewis, *cit. d.*, str. XLV – XLVIII.

²¹ „...odchylné chování lze sociologicky pokládat za symptom disociace mezi kulturně předepsanými aspiracemi a sociálně strukturovanými cestami k realizaci těchto aspirací“ (Merton, *cit. d.*, str. 137).

Matriokalita je „rodinný systém charakterizovaný ženským vedením a solidaritou, v němž muži hrají slabou a někdy pouze dočasnou úlohu“ (MURPHY, Robert F. *Uvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1998, str. 228)

kdy na jedné straně stojí názor, který chápe chudobu jako důsledek uspořádání společnosti, a na druhé straně názor, jenž chápe chudobu spíše jako důsledek chování a osobních charakteristik samotných jedinců.²² Jde o oblast, kde se střetávají dvě paradigmata – strukturálně deterministické a kulturně deterministické;²³ (2) oblast, kterou bych nazval jako „metodologickou“ či „analytickou“ a do které by patřily reakce – troufám si tvrdit – více relevantní a tématicky odlišné od předešlých. Vzhledem k tomu, že se jedná o problematiku nejlépe přehlednou, začnu právě touto.

Prvním metodologickým nedostatkem z lineárního pohledu, který byl Lewisovi při formulaci konceptu kultury chudoby vyčítán, byl samotný sběrat, který byl omezen na prostředí rodiny jako základní (a jediné) jednotky výzkumu.²⁴ Ačkoliv je rodina dominantní institucí v prostředí kultury chudoby, je pochopitelné, že se nelze omezit pouze na ni a studovat ji bez souvislosti k sociálnímu prostředí jak samotného ghetta, tak majoritní společnosti.²⁵ Lewis se ve svých výzkumech spolehl především na rozhovory s členy rodin a nevěnoval pozornost pozorování každodenního života komunity, čímž neměl možnost odkryt formální a nefornální organizaci komunity.²⁶

²² Srv. Mareš, *cit. d.*, str. 60 – 69, rovněž viz následující odstavce tohoto textu.

²³ Extrémním příkladem názoru, který zde byl prezentován jako druhý, je přístup amerického konzervativního politologa Charlesa Murrayho v knize *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life* z roku 1994, kterou napsal spolu s psychologem Richardem J. Hernsteinem a která byla označena „jako nejprovokativnější práce ve společenských vědách“. (Blížeji viz GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 1999, str. 267 – 273 a 404 – 406. Též BUDIL, Ivo T. Mýlus, jazyk a kulturní antropologie. Praha: Triton, 2003, 4 vydání, str. 255 – 256.

²⁴ GOODE, J. – EAMES, E. *An Anthropological Critique of the Culture of Poverty*. In Gmelch, G. – Zemmer, W. P. *Urban Life: Readings in Urban Anthropology*. Waveland Press, 1996, str. 410. K odlišnosti mezi strukturalní a kulturními teoriemi viz např. MARKS, Carole. *The Urban Underclass. Annual Review of Sociology*, Vol. 17 (1991), str. 445 – 466.

²⁵ „Intenzivní studium rodiny má mnoho metodologických výhod. Jelikož rodina je malý sociální systém, sama o sobě poskytuje antropologický holistický přístup. Rodina je přirozená jednotka výzkumu, obzvláště ve velké metropoli jako San Juan nebo New York. Při studiu kultury prostřednicivém intenzivní analýzy konkrétních rodin se může me dozvědět, co znamenají instituce pro konkrétní jedince, a takovýto přístup nám pomáhá překonat branici formy a struktury a dostat se k realitě lidského života. Výzkum celých rodin překonavá propast mezi konceptuálním schématem kultury a individuem, můžeme tak vnitrat oboje – kulturu a jedince ve vzájemném vztahu skutečného života.“ (Lewis, *cit. d.*, str. XX, překlad můj).

²⁶ K této kritice viz VALENTINE, Charles. *Culture and Poverty: Critique and Counter-Proposals*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1968, zejména str. 64 – 67.

Na základě takto získaných uai Lewis dle svých kritiků formuluje teoretický koncept, který je nedostatečně empiricky zakotven a který si nárokuje uplatnění i mimo zkoumané prostředí.²⁷ Právě zobecňování a formulace znaků, jež by měly být pro kulturu chudoby typické, se staly předmětem některých kritik a hodnotitelských výzkumů. Např. Parker a Kleiner²⁸ na základě svých výzkumů (kvantitativního charakteru) mezi obyvateli černošského ghettta v USA²⁹ dospěli k závěru, že mnoho ze znaků subkulturny chudoby ne-tvoří jeden segment hodnot a zvyků jí vlastních, ale jsou širokým souborem znaků, které jsou sdílené širší společností. K podobným výsledkům dospěli i ostatní badatelé na základě obdobných výzkumů v USA³⁰ a taktéž některé studie z Jižní Ameriky.³¹ Ovšem našly se i některé výzkumy, které dávaly za pravdu Lewisovi a zdůrazňovaly, že lze najít odlišné znaky v podobě hodnotového systému u lidí žijících v prostředí chudoby.³²

Ačkoliv by se mohlo by se zdát, že teze kultury chudoby zůstala ve většině případů nepotvrzena či dokonce vyvracena na základě empirických poznatků, musíme brát v úvahu, že Lewis o konceptu kultury, stejně tak jako jiní sociální vědci, hovořil v ideální rovině a zdůrazňoval, že jím formulované znaky kultury chudoby variují. Nehledě na to, že s tím, jaké znaky byly či nebyly ohodnoceny jako specifické pro kulturu chudoby, souvisí problematika širší, a to, jak který sociální vědec chápe pojmy *subkultura* či obecnější *kultura*. Dále lze najít souvislost se základním problémem bádání o chudobě – zda sledované znaky jsou příčinou chudoby, či její konsekvenci. Tedy v obou případech problematika, kterou jsem již pojmenoval a které se budu věnovat.

Mezi další nedostatky Lewisovy práce lze, dle kritiků konceptu, zařadit jeho nesystematicnost či neexplicitnost, a to především při užívání pojmu

subkultura, resp. *kultura*. Ačkoliv sám Lewis podává důvod, proč namísto pojmu *subkultura* používá termínu *kultura chudoby*,³³ byl kritizován, zejména Charlesem Valentinem,³⁴ který zdůrazňoval, že ačkoliv na některých místech Lewis jasně formuloval, že má na mysl subkulturnu, nikoli kulturu, z ostatních částí jeho textů to není zřetelné. To je dle Valentina způsobeno především tím, že – podobně jako ostatní sociální vědci – užívá tohoto pojmu bez jasného vymezení a bez žádoucí kontextualizace, myšleno ve vztahu ke kultuře majoritní.³⁵

Za negativní aspekt Lewisova konceptu lze také označit jeho staticnost, neboli to, že není dynamický³⁶, z čehož vyplývá až fatalnost konceptu – kultura chudoby jako neustálé sebereprodukující se nadindividuální entita bez vztahu ke kulturní změně a širšímu sociálnímu prostředí, kde jsou jedinci pouhými venku, nikoli aktivními činiteli.³⁷ Kultura v Lewisově pojetí je tedy chápána jako determinující supraorganická entita.

Rovněž se dá uvažovat nad tím, zda chápá model kultury chudoby jako explanační, či deskriptivní. Pokud o něm budeme uvažovat jako o explanačním modelu, nabízí se otázka, co má vlastně vysvětlovat. Původ chudoby? Přežívání chudoby? Vysokou míru deviantního chování (z pohledu majority) uvnitř subkulturny chudoby? Nebo je tento model pouze vhodnou deskriptiv-

²⁷ „Tento způsob života [kulturna chudoby, pozn. autor] přesahuje národní a regionální hranice, stejně tak jako rozdíly mezi městem a venkovem v jednotlivých zemích. Kdekoliv se objeví, vykazuje jeho nositelé nápadnou podobnost v rodinných strukturách, mezinárodních vzorzech, zvyčejích a hodnotovém systému...“ (LEWIS, Oscar. *The Culture of Poverty. Scientific American*, vol. 215/4, str. 19, překlad můj).

²⁸ Viz PARKER, S. – KLEINER, R. *The Culture of Poverty: An Adjustive Dimension*. *American Anthropologist*, vol. 72 (1970).

²⁹ Sám Lewis se o výskumu kultury chudoby v USA vyjádřoval velmi nejednoznačně (Sv. LEWIS, Oscar. *The Culture of Poverty. Scientific American*, vol. 215/4 (1960) s. 51). VÍC, G. – HOWARDS, I. *Poverty Administ Affluence*. Worcester: Billing & Sons, 1991, str. 105 – 106.

³⁰ Tantéz, str. 106, kde je uveden příklad výzkumu z Rio de Janiera. VÍZ též např. WILSON, J. William. *The Truly Disadvantaged: The Inner City. The Underclass and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.

³¹ Ačkoliv je Valentineova kniha *Culture and Poverty* prakticky založena na kritice Lewisové, tento negativní aspekt se tam – jak poukazuje Kochar [Kochar, V. K.: *Culture and Poverty: Critique and Counter Proposals* (book review and author's précis/reply). *Current Anthropology*, vol. 10 (1969), str. 186 – 187] – nevyskytuje.

³² Goode – Eames, cit. d., str. 410.

ní nálepko?³⁸ Tyto otázky jsou poměrně zásadní, jestliže užívám konceptu kultury chudoby jako explanačního modelu, nestáčí jím pouze vyšvětlovat chování nositelů této kultury, ale musím se ptát po příčinách vzniku těchto vzorců chování, nestačí prosté konstatování, že se jedná o adaptivní mecha-nismus na určité podmínky, protože tyto konkrétní podmínky musejí být jasné vymezené a definované.

V předcházejících odstavcích jsem se zabýval aspekty Lewisova koncep-tu kultury chudoby, které jsem označil jako „metodologické“ či „analytické“, a které se bezpochyby týkají přímo a pouze jeho přístupu. V nasledující části bych se rád věnoval kritice kultury chudoby, která dle měho názoru již přímo nesouvisí s osobou Oscara Lewise a jeho konceptem tak, jak ho formuloval, ačkoliv se jedná o hlavní proud námitek, které proti konceptu byly směrova-ny a ačkoliv do určité míry pramení z nedůslednosti Lewisova přístupu.

Od té doby, co se začalo rozlišovat mezi *deserving poor* a *undeserving poor* a chudoba přestala být považována za něco „požehnaného“, objevily se dva základní názory³⁹ na příčinu chudoby *undeserving poor*.⁴⁰ První názor říká, že chudi si mohou za svoji chudobu sami v důsledku svých vlastností prosazován především (neo)konzervativně orientovanými jedinci a bývá ně-kdy označován jako názor „behavioristický“ nebo kulturně deterministicky. Oproti tomu druhý názor tvrdí, že chudoba je způsobena špatným uspořá-dáním společnosti, její nerovnosti, a že chudi jedinci jsou determinováni sociální strukturou. Tento názor je zastáván převážně liberálně smýšlejícími a bývá nazýván jako „strukturálně deterministický“.⁴¹ Jak píše Petr Mareš:

„Vymezení příčin chudoby s sebou nese ideologickou zářez.“⁴²

³⁸ Gurslín – Roach, cit. d.

³⁹ Petr Mareš v knize *Sociologie nerovnosti* a chudoby uvádí tři možné příčiny chudoby:

- (1) chudoba jako důsledek uspořádání ekonomického a sociálního systému společnosti;
- (2) chudoba jako výsledek lenosti,... neboť i důsledek individuálních nedostatků;
- (3) chudoba jako důsledek situačních faktoriů, s čímž, dle Mareše, souvisí koncept kultury chudoby (Mareš, cit. d., str. 60 – 65). Osobně sámto vymezení souhlasím, ovšem samotný diskurs na téma chudoby se omezuje prakticky na první dvě příčiny, v čemž vidím jednu z příčin kritiky konceptu kultury chudoby, neboť tzv. „situační faktory“ bývají zaměňovány s individuálnimi nedostatkami jednotlivců.

⁴⁰ Petr Mareš, cit. d., str. 65 – 69.

⁴¹ Viz MARKS, Carole. The Urban Underclass. *Annual Review of Sociology*, Vol. 17 (1991), str. 445 – 466. Dále např. AULETTA, Ken: *The Underclass*. New York: Ran-dom House, 1982, str. 34.

⁴² Petr Mareš, cit. d., str. 60. Ke sporu mezi konzervativními a liberalními názory na chudobu viz např. WILSON, J. William. *The Truly Disadvantaged: The Inner City, The Under-class and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press, 1987, str. 6 – 19. Dále např. ANDERSSON, J. – LARSEN, J. M. The Underclass Debate – a Spreading Disease?

Sám Oscar Lewis formuloval kulturu chudoby jako specifický konceptuální model, který popisuje subkulturu západní společnosti, která má vlastní strukturu a vnitřní logiku a vlastní způsob života, který je předáván z generaci na generaci.⁴³ Kultura chudoby je, dle Lewisova, reakce a adaptacní mechanismus na určité podmínky ve společnosti. Jakmile jednou vznikne, má tendenci se reprodukovat.⁴⁴

Z výše uvedeného je zřetelné, že Lewis chápe kulturu chudoby jako důsle-dek „situačních faktoriů“⁴⁵ či sociálních podmínek, přičemž neopomíjí zdů-ranit zdroj těchto podmínek – širší společnost. Zdůrazňuje úlohu socializace jedince v takovýchto podmírkách, ačkoliv někdy sám tyto dvě roviny expli-citně nerozlišuje.⁴⁶ Bylo by tedy liché zařazovat Lewisa do té či oné škatulky, ale přesto se to stalo. Situaci vystihuje William Wilson v klasické knize *The Truly Disadvantaged* z roku 1987: „Ačkoliv Lewis důkladně poukázal na to, že strukturální změny vnitř společnosti mohou pozmenit kulturní charakteris-tiku lidí žijících v chudobě, konzervativní vědci zabyvající se městskou chudobou, kteří vycházeli z jeho tezí, se zaměřili temně vyhradně na spojení mezi kulturními tradicemi, rodinou historií a individuálním charakterem“⁴⁷.

Z jednodušeně řečeno: Konzervativně orientovaní badatelé převzali koncept kultury chudoby za svůj, aby tak podporili své „behavioristické“ hledisko, a naopak liberálně orientovaní ho podrobili silné kritice. Třetí plochou byla především myšlenka sebereprodukce kultury chudoby a fakt, že Lewis tím – dle kritiků – opomíjí roli společnosti při vytváření kultury chudoby a klade vinu za chudobu na samotné oběti („blamed the victim“).⁴⁸

In MORTENSEN, N. (ed.), *Social Integration and Marginalisation*. Samfunds litteratur, 1995, str. 147 – 182.

⁴³ Používám jej ve svých textech jako specifický konceptuální model, který popisuje v pozitivních pojmenech subkulturu západní společnosti, jež má vlastní strukturu a odli-dovnění, a vlastní způsob života, který je předáván v rodinách z generace na generaci“ (LEWIS, Oscar. *La Vida. A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York*. New York: Random House, 1966, str. XLIV, překlad můj; viz též LEWIS, Oscar. *The Culture of Poverty. Scientific American*, vol. 215/4, str. 19, překlad LEWIS, Oscar. *La Vida. A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York*. New York: Random House, 1966, str. XLV, překlad můj).

⁴⁴ „Kultura chudoby je jak adaptaci, tak reakcí lidí žijících v chudobě na jejich marginální pozici v tržní stratifikované a vysoce individualizované kapitalistické společnosti.“ (LEWIS, Oscar. *La Vida. A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York*. New York: Random House, 1966, str. XLV, překlad můj).

⁴⁵ Petr Mareš, cit. d., str. 61,65.

⁴⁶ Goode – Eames, cit. d., str. 411.

⁴⁷ Wilson, cit. d., str. 13, překlad můj.

⁴⁸ Goode – Eames, cit. d., str. 411.

Pro ilustraci uvádíme citaci z knihy *Poverty and culture* od Charlese Valentine, jednoho z hlavních kritiků konceptu, a zdůrazňují, že prakticky všechny ostatní kritiky⁴⁹ konceptu jsou stejněho charakteru: „...podmínky (...), ve kterých nižší třídy žijí, jsou determinovány ani ne tak chováním a hodnotami chudých, jako spíše strukturou celkového sociálního systému. Lze také tvrdit, že tato rozsáhlá struktura je ustanovována primárně ekonomickým a politickým chováním jiných než chudých vrstev. Taktto můžeme nahlížet na typické chování a hodnoty chudých jako na odpověď na prostředí, kde žijí. Tento pohled nevyžaduje při vysvětlování třídně specifických názorů a chování odvolování se na odlišné socializační vzorce...“⁵⁰. Dále: „...život nížších vrstev ve skutečnosti nevyvírá odlíšnou subkulturu v tom smyslu, jak je často používána komentátory chudoby...“⁵¹. Jednoduše řečeno, není to kultura chudoby, ale struktura chudoby, co zapříčinuje existenci a přetrvávání chudoby.⁵²

Jíž jsem uvedl, že Lewis při konceptualizaci svého konceptu bral v úvahu podmínky širší společnosti a konstatoval, že kultura chudoby je reakcí a adaptacním mechanismem na tyto podmínky, a proto si dovolím konstatovat, že výše uvedené námítky v citaci jsou v podstatě liché, resp. nejsou přímo s modelem kultury chudoby v rozporu.⁵³ Co se týče druhé části citace, týkající se socializace a tendenze seberprodukce kultury chudoby, použil bych komentář známého představitele urbární antropologie Ulfu Hannerze: „Dominivám se, že antropologové obvykle vědějí, že učení probíhá prostřednictvím napodobování roli a situování se do předloh a očekávání jakožto hlavního módu kulturního přenosu. Potom je zřejmé, že jakmile se adaptace

objeví v jedné generaci, tak následující generace, žijící za stejných strukturálních podmínek, nevytváří vlastní adaptaci v kulturním vakuu; přinejmenším implicitně jsou socializováni do těch od svých předchůdců, bez ohledu na to, jaké hodnoty později příkládají svému způsobu života.“⁵⁴

V citaci je naznačen druhý aspekt kritiky konceptu *kultury chudoby*, a to spartné chápání pojmu *kultura* či *subkultura*, neboť Valentine v podstatě opomíjí základní tezi, že kultura je předávaná z generaci na generaci, a také se u něj objevuje rozpor mezi konceptem *sociální struktury* a *koncepcíem kultury*. Omyl je dále zretejný především u některých sociologů. Vzorovým příkladem je studie *American Apartheid*, ve které autoři Massey a Denton

⁴⁹ Rozumíme z řad liberaльнě smýšlejících.
⁵⁰ Valentine, cit. d., str. 116 – 117.
⁵¹ Tamtéž, str. 113.

⁵² VIC G. – HOWARDS, I. *Poverty Administer Affluence*. Worcester: Billing & Sons 1991, str. 108.

⁵³ Je do určité míry pravda, že Lewis kládá příliš velký důraz na interni – seberprodukující se příčiny kultury chudoby, ovšem musíme vztít v úvahu, že jeho výzkum vycházel z antropologických základů a jeho cílem byl výzkum subkultury. Ostatně můžeme očitovat samotného Lewise: „Základní otázkou z vědeckého i politického úhlu pohledu je: Jak velký důraz je kladen na vnitřní, seberprodukující se faktory v subkultuře chudoby v porovnání s externimi sociálními faktory? Mě vlastní stanovisko je, že z dlouhodobého hlediska jsou seberprodukující se faktory relativně bezvýznamné a nedužitité v porovnání se základní strukturou široké společnosti. Nicméně, (...) je třeba pracovat s obojím, externimi a internimi podmínkami.“ (LEWIS, Oscar: *La Rida A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York*. New York: Random House, 1966, str. 192, překlad můj). Tuto citaci uvádíme pod čárou z toho důvodu, jelikož se jedná o Lewisovu výrok, který následoval až po formulaci jeho modelu kultury chudoby a až poté, co byl hojně kritizovaný.

⁵⁴ Hannerz, Ulf. *Culture and Poverty: Critique and Counter Proposals* (book review and author's précis/reply). In *Current Anthropology*, vol. 10 (1969), str. 186, překlad můj.
⁵⁵ MASSEY, D. S. – DENTON, N. A. *American Apartheid. Segregation and the Making of the Underclass*. Harvard University Press, 1993, str. 5, překlad můj.
⁵⁶ Tamtéž, str. 165, překlad můj.
⁵⁷ Tamtéž, str. 172, překlad a kurziva moje.

v rámci strukturální podmínky, což, jak jsem se snažil poukázat, není pravdivé. Obdobně je tomu tak i u jiných sociálních badatelů. Avšak je nutno uvést, že existují určité důvody, proč tomu tak je. Tyto důvody, které zde byly již jmenovány či naznačené, bych shrnul do několika bodů: nedůsledná konceptualizace kultury chudoby samotným Lewisem, a to hlavně v podobě nedostatečného důrazu na vnější příčiny chudoby (obecněji na širší podmínky společnosti), nedostatečné empirické zakotvení konceptu a jeho následná generalizace. Uvedené důvody byly daleko znásobeny převzetím termínu konzervativními badateli a jeho následným „očešáním“.

Jako protiargument k uvedenému lze uvést fakt, že Oscar Lewis vycházel z teoretických a metodologických pozic antropologie a koncept rozvinul na základě výzkumu malých a relativně izolovaných populací.⁵⁸ Je tedy pochopitelné, že se na rozdíl např. od sociologů primárně orientoval na samotnou subkulturní a abstrahoval od „makrostrukturních“ podmínek společnosti. Jeho přístup lze takto označit za adekvátní, byť ne úplný, což potvrzuje názor Wilsona, který v souladu s Ulrichem Hammerzem (ale i samotným Lewisem) konstatuje, že bádání o chudobě se musí odchrávat ve dvou rovinách – analýze makroprojektu⁵⁹ (jedná se o centrální paradigmata urbaní antropologie, které byvá označováno jako „macro-micro“ analýza)⁶⁰. Wilson tento názor demonstruje strukturálních podmínek společnosti a kulturní analýze, kde se tyto podmínky projevují⁵⁹ (jedná se o kulturní paradigmata urbaní antropologie, které byvá označováno jako „macro-micro“ analýza)⁶⁰. Wilson tento názor demonstruje za pomocí příkladu nezaměstnanosti (zaměstnaní není pouhý způsob obstarávání obživy, ale má dálekosáhlé důsledky na život jedince a jeho blízkých) a vytváření specifických hodnot spojených s tímto stavem a přenosem těchto hodnot na potomky.⁶¹ Avšak sám používá pojmu *sociální izolace*, a to přे-

⁵⁸ Goode – Eames, cit. d., str. 410.

⁵⁹ WILSON, J. William. Studying Inner-City Social Dislocations: The Challenge of

Public Agenda Research. American Sociological Review, 1991, Vol. 56, str. 10. Jeho vlastními slovy: „Poverty, like other aspects of class inequality, is a consequence not only of differential distribution of economic and political privileges and resources, but of differential access to culture as well... Accordingly, group variation in lifestyles, norms and values is related to the variations in access to organizational channels of privilege and

⁶⁰ Goode – Eames, cit. d., str. 410.

⁶¹ WILSON, J. William. Studying Inner-City Social Dislocations: The Challenge of Public Agenda Research. American Sociological Review, 1991, Vol. 56, str. 1 – 14. Wilson zde užívá jako příklad studii Travail et travailleurs en Algérie od Pierre Bourdieu. „Co odlišuje tyto dva koncepty [kulturnu chudoby a sociální izolaci, pozn. autor] je to, že ačkoliv oba zdůrazňují spojení mezi výskytom určitého kulturního znaku a strukturnou sociálními omezeními a možnostmi, kultura chudoby na rozdíl od sociální izolace klade příliš velký důraz na autonomní charakter kulturních znaků, jakmile dojde k jejich istanovení.“ (WILSON, J. William. The Truly Disadvantaged: The Inner City. The Underclass and Public Policy. Chicago: University of Chicago Press, 1987, str. 137, překlad mý).

devším z důvodu zmíňované konotace konceptu kultury chudoby. A třebaže se od něho distancuje, lze říct, že v mnoha aspektech se mu vlastním pojednáním problematiky přiblížuje⁶³, jinými slovy Wilson nechává dvířka pro koncept kultury chudoby stále otevřená.⁶⁴

3 Underclass

Ve stejném duchu jako debata nad konceptem kultury chudoby se nese i diskuse nad termínem *underclass*. Tento pojem, který se ve svém používání prakticky omezuje na prostředí USA a částečně Velké Británie, má vynější době lehce pejorativní nádech. Rozlišují se dva hlavní přístupy, jak je pojmenováno: *neokonzervativní* („kulturně-behavioralistický“) a *liberální* (strukturně-rální).⁶⁵ Neokonzervativní přístup obecně definuje underclass v termínech přítomnosti, nedostatek pracovní morálky, sexuální promiskuita atp.). Tyto charakteristiky, které by šly též označit ve stylu kulturně deterministického přístupu jako „specifická, ale maladaptivní kultura“⁶⁶ (srov. s konceptem kulturny chudoby), pak fungují jako znevýhodňující faktor a zabranují participaci na ekonomických a sociálních aktivitách majoritní společnosti a ve svém důsledku vedou k závislosti na systému sociálního zabezpečení (kultura závislosti), který je preferovanou volbou před možností pracovat. Odlišnost od ostatních členů společnosti se zároveň uplatňuje jako nástroj pro vytváření hranic mezi vrstvou deklasovaných a sociální strukturovou společnosti. Druhý zmiňovaný přístup, liberální, hledá příčinu vzniku třídy deklasovaných (pokud tento výraz vůbec používá) v strukturálních proměnách (především trhu práce) společnosti, které nejvíce postihují slabší sociální vrstvy a etnicitě menšiny (myštěno Afroameričany, na které je v naprosté většině termín *underclass* vztahován).⁶⁷

Pojem *underclass*, třebaže nemá svého jednoznačného „otce“, jako koncept kultury chudoby, zavedl do sociálně vědního diskuasu na začátku

⁶³ Srv. MARKS, Carole: The Urban Underclass. Annual Review of Sociology, Vol. 17 (1991), str. 459.

⁶⁴ ANDERSON, J. – LARSEN, J. M. The Underclass Debate – a Spreading Disease? In MORTENSEN, N. (ed.). Social Integration and Marginalisation. Samfunds litteratur, 1995, str. 161.

⁶⁵ VIC, G. – HOWARDS, I. Poverty, Admist Affluence. Worcester: Billing & Sons, 1991, str. 109.

⁶⁶ MARKS, Carole: The Urban Underclass. Annual Review of Sociology, Vol. 17 (1991), str. 448.

⁶⁷ HEISLER, Barbara S. A Comparative Perspective on the Underclass: Questions of Urban Poverty, Race, and Citizenship. Theory and Society, Vol. 20, No. 4 (1991), str. 463 – 464.

60. let minulého století Gunnar Myrdal v knize *Challenge to Affluence* (1963)⁶⁸, ve které se snažil tímto pojmem popsat konsekvence strukturálních změn v ekonomice Spojených států. Na nezaměstnanost nenahlížel na rozdíl od svých předchůdců jako na stav cyklický, nýbrž jako na stav strukturální. Restrukturalizace pracovního trhu zapříčiněna dostupností nových moderních technologií vede dle Myrdala k vytlačování méně vzdělané pracovní sily do marginální pozice na okraj ekonomického, potažmo společenského systému.⁶⁹ V podobném duchu zavedl tento termín do britské sociologie Anthony Giddens ve své knize *The Class Structure of the Advanced Societies* (1973), kde zdůrazňuje nové třídy rozdělení kapitalistické společnosti – pracující třídu a vržující třídu deklasovaných, tedy underclass. Avšak, na rozdíl od Myrdala, jeho chapani pojmu se liší v tom, že ve své definici též klade důraz na etnicku deklasovaných jakožto alokativního mechanismu členství v této sociální vrstvě, která je nástrojem jejich diskvalifikace na pracovním trhu. V obou případech se tedy jedná spíše o přístup strukturální a underclass můžeme takto chápat jako segment společnosti, který je na nejnižší příčce třídní struktury či zcela mimo ni v důsledku strukturálních změn na pracovním trhu.⁷⁰

Třebaže byl tedy termín formulován již v 60. letech minulého století, svého významnějšího uplatnění dosáhl až koncem let sedmdesátých a jeho popularita kulminovala v letech osmdesátých, kdy se stal oblíbeným „úderným“ termínem objevujícím se v novinových titulcích. Jeho zavedení a popularizace vycházela z potřeby zachytit strukturální změny společnosti v USA a z toho vycházející nové sociální aspekty chudoby. Nedostatky konceptu lze spatřovat v tom, že spíše než o analytický koncept se jedná o pouhý nový termín na variaci *undeserving poor*, za pomocí kterého lze opatřit etiketou určitou skupinu lidí, byť skupinu značně heterogenní. Pojem postřádá rigoróznost konceptu a integraci do sociologické teorie a jeho heuristická hodnota je nízká. Ve své podstatě se často jedná pouze o nic nerušené.

⁶⁸ Zde definuje underclass nasledovně: „... nezaměstnaní a postupně nezaměstnatelní lidé a rodiny na spodních příčkách společnosti.“ (MYRDAL, Gunnar: *Challenge to Affluence*. New York: Pantheon, 1963, s. 34. Cit dle ROLISON, Garry L. An Exploration on the Term Underclass as It Relates to African-Americans. *Journal of Black Studies*, Vol. 21, No. 3 (1991), str. 287 – 301)

⁶⁹ GANS, H. J. From „underclass“ to „undeserving poor“: some observations about the future of the post-industrial economy and its major victims. *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 17 (1993), No. 3.

⁷⁰ ANDERSON, J. – LARSEN, J. M. The Underclass Debate – a Spreading Disease? In MORTENSEN, N. (ed.), *Social Integration and Marginalisation*. Samfundsforum, 1995, str. 151.

jící deskriptivní termín postrádající konceptualizaci, do kterého jsou různé kategorie lidí zařazeny na základě určitých individuálních charakteristik.⁷¹

Např. Ken Aulett, autor řady populárníjících článků pro *The New Yorker Magazine* a knihy *The Underclass*, tímto termínem označuje čtyři kategorie lidí: (1) pasivní chudé; (2) pouliční kriminálníky; (3) pasáky, podvodníky a ostatní jedince z černé ekonomiky; (4) traumatizovaná individua, jako např. alkoholiky, bezdomovce, narkomany a mentálně postižené osoby.⁷² Ačkoli Aulett termínem odkazuje k individuálním nedostatkům v chování obyvatel městských ghett, na druhou stranu přiznává, že tito jedinci mohou být v určitých případech oběti sociální a ekonomicke transformace, čímž se snaží překonat propast strukturálního a kulturního, resp. behaviorálního přístupu.⁷³

Zásadní rozdíl v diskusi kolem pojmu *underclass* tkví v tom, že zatímco veřejná debata nad konceptem *kultury chudoby* odstartovala řadu sociálních programů zaměřených na boj s chudobou, v tomto případě tomu bylo přímo naopak. Jestliže Aulett se ohledně toho, co zapříčinuje výskyt třídy deklasovaných, vyjadřoval nejednoznačně, silně křídlo příznivců pojmu z rady nové pravice (neokonzervativismu) propagovalo jednoznačný „behavioristický“ či „patologický“ přístup a kladlo důraz na dysfunkčnost systému sociálního zabezpečení, který kritizovali za přílišnou vstřícnost a neefektivnost, jež ve svém důsledku vedle k vytváření masy závislých jedinců (Murrayův termín *kultura závislosti*) na sociálních dávkách, kteří ztrácejí odpovědnost za vlastní situaci, tedy přispívají ke vzniku toho, co chápali jako třídu deklasovaných.⁷⁴ K proponentům tohoto přístupu lze zařadit předešlý George Gilder⁷⁵, Charlese Murraye⁷⁶ a Lawrence M. Meada.⁷⁷

Gilder za jasný zdroj underclass označuje právě systém sociálního zabezpečení: „Sociální zabezpečení ničí práceschopnost a rodu a tímto

⁷¹ MARKS, Carole. The Urban Underclass. *Annual Review of Sociology*: Vol. 17 (1991), str. 445.

⁷² AULETTA, Ken. *The Underclass*. New York: Random House, 1982, str. xvi.

⁷³ Srv. Mareš, str. 181 – 183. Samozřejmě se nejedná „o krajně liberalistické stanovisko“, jak uvádí Mareš, ale o stanovisko konservativní.

⁷⁴ GILDER, George. *Wealth and Poverty*. Buchan & Enright, 1982.

⁷⁵ MURRAY, Charles. *Losing Ground*. American Social Policy, 1950 – 1980. New York: Basic Books, 1984. Český: Prilis mnoho dobrá. Americká sociální politika 1950 – 1980. Praha: Slon, 1998. MURRAY, Charles. The Emerging British Underclass. London: The IEA Health and Welfare Unit, 1990.

⁷⁶ MEAD, Lawrence M. *Beyond Entitlement: The Social Obligations of Citizenship*. Chicago: University Press of Chicago, 1986. MEAD, Lawrence M. The logic of workfare: the underclass and work policy. *The Annals of The American Academy of Political and Social Science*, vol. 501, January 1989.

způsobem udíluje chudé lidé chudým. Průvodním jevem je, že ze sociálního zabezpečení se stává ideologie (...), která zpečetuje jejich osud. Tato ideologie nabývá formy falešných teorií diskriminace a nepodložených tvrzení o rasismu a sexismu jako o dominantních silách, které determinují životy chudých⁷⁸. Charles Murray s Gilderem sdílí stejný názor na řešení, tj. změnu systému sociálního zabezpečení, ale liší se v názoru na příčiny vzniku třídy deklasovaných. Jeho kniha *Losing Ground* z roku 1984 měla obrovský vliv v USA a stala se argumentem, proč je třeba omezit systém sociálního zabezpečení.⁷⁹ Dle něho to nejsou dysfunkční hodnoty chudých, ale jejich logické individuální strategie, které vycházejí ze závislosti na systému sociálního zabezpečení a které formují underclass. Jednoduše řečeno, více se vyplatí zůstat závislým na sociálním zabezpečením než pracovat.

V roce 1994 publikoval Murray s Richardem J. Herrnsteinem kontroverzní knihu *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life*, ve které přichází s tezí, že Afroameričané mají v obecně mítě nižší inteligenci než příslušníci majoritní bílé populace. Tento faktor zapříčňuje dle Murraye jejich chudobu. Nižší inteligence podle této teze dále zvyšuje míru sociální deviacie, rozvodovost a závislost na sociálních dávkách. Samotný systém sociálního zabezpečení, který podporuje osamocené matky s dětmi, pak ve svém důsledku způsobuje pokles průměrné hodnoty inteligence, převážně afroamerické populace.⁸⁰

Trochu jiný přístup volí Lawrence M. Mead. Ten zdůrazňuje morální nedostatky jedinců (tzv. „new authoritarianism“) označovaných jako underclass. Ten je dle něho důsledkem špatných hodnot jedinců: „...práce je něco, co by mohli dělat, ale nic, co musejí dělat. Je to aspirace, ale nikoli povinnost⁸¹. Problem *underclass* by neměl být dáván až tak za vinu rovijejícímu se systému sociálního zabezpečení a jeho „velkorysosti“, ale selhání sociální politiky (*social policy*), která by měla vícе zdůrazňovat společné povinnosti plynoucí z principu občanství. Předpokladem Meadovy argumentace je, že

každý, kdo chce, může najít práci. Dlouholetou nezaměstnanost pak vysvětluje na základě kulturního dědictví jednotlivých etnických skupin v USA.⁸²

Třebaže většina liberálních sociálních vědců, kteří jsou kritici vůči ideologii nové pravice a vycházejí ze strukturálních příčin chudoby, označuje pojem *underclass* za analyticky neužitečný a zdůrazňuje, že ve své podstatě se jedná pouze o nový termín, kterým lze obvinit samotné oběti chudoby a je nástrojem jejich stigmatizace, jsou mezi nimi i někteří, kteří tento pojem přežitostně používají, a to právě pro jeho apelativnost. Mezi ně patří např. Ralph Dahrendorf⁸³ a William J. Wilson.⁸⁴

Dahrendrova konceptualizace pojmu *underclass* zdůrazňuje heterogenitu této skupiny a poukazuje na to, že ve své podstatě se nejedná o sociální třídu, neboť postráda jakýkoli potenciál sociální/kulturní či politické organizace. Hranice, které oddělují příslušníky deklasované vrstvy od ostatní společnosti, jsou vytvářeny sociální exkluzí z občanských прав. Taktéž vyloučena skupina obyvatelstva se dle Dahrendorfa nachází zcela mimo společnost a její sociální strukturu.⁸⁵

Jméno Williama J. Wilsona, který je zřejmě nejčastěji citovaným sociálně vědním badatelem zabývajícím se problematikou městské chudoby, jsem již zmínil v souvislosti s konceptem *kultury chudoby* v jiné části tohoto textu. Třebaže se sám zásadně hlasí k terminu *underclass* v jeho strukturálním pojetí⁸⁶, neopomíjí též zdůraznit odlišnost kulturních znaků deklasovaných. Dle Wilsona je výskyt černošských ghett obyvaných deklasovanou vrstvou obyvatelstva relativně novým jevem, třebaže tyto sociálně vyloučené lokality existují delší dobu. Během 70., resp. 80. let došlo v USA ke strukturálním ekonomickým a sociálním změnám, které je třeba zachytit právě termínem *underclass*. Hlavní příčiny vzniku deklasované vrstvy vidí Wilson v deindustrializaci, změně na trhu práce a demografickém rozmnětí afroamerické

⁷⁸ GILDER, George. *Wealth and Poverty*. Buchan & Enright, 1982, str. 128.

⁷⁹ Kniha *Losing Ground* byla zářma distribuována akademické obci, politikům, novinářům atp. Dále se jí dostalo profesionální produkce a uvedení včetně zajištění public relations služeb. Vše za velkorysého přispění prezidenta konzervativního Manhattan-ského institutu.

⁸⁰ ANDERSON, J. – LARSEN, J. M. The Underclass Debate – a Spreading Disease? In MORTENSEN, N. (ed.), *Social Integration and Marginalisation. Samfundslitteratur*, 1995, str. 165.

⁸¹ MEAD, L. M. The Logic of Welfare: The Underclass and Work Policy. *The Annals of The American Academy of Political and Social Science*, Vol. 501, 1989, str. 162). Cit dle

⁸² BYRNE, David. *Social Exclusion*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 1999, str. 21. ANDERSON, J. – LARSEN, J. M. The Underclass Debate – a Spreading Disease? In MORTENSEN, N. (ed.), *Social Integration and Marginalisation. Samfundslitteratur*, 1995, str. 157 – 158.

⁸³ DAHRENDORF, R. *The Modern Social Conflict. An Essay on the Politics of Liberty*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1988.

⁸⁴ Dále např. viz MASSEY, D. S. – DENTON, N. A.. *American Apartheid. Segregation and the Making of the Underclass*. Harvard University Press, 1993.

⁸⁵ HEISLER, Barbara S. A Comparative Perspective on the Underclass: Questions of Urban Poverty, Race, and Citizenship. *Theory and Society*, Vol. 20, No. 4 (1991), 461.

⁸⁶ „Pokud je koncept underclass používán, musí to být strukturální koncept: musí poukazovat na nové sociálně-prostorově rozvrstvení třídy a rasové nadvlády, rozpoznatelné z dominantní rasové a ekonomické skupiny.“ (Wacquant and Wilson 1989:25).

populace. V chudinských čtvrtích v centru měst došlo k úbytku pracovních příležitostí, střední vrstva Afroameričanů se z těchto lokalit odstěhovala, čímž došlo k vyšší koncentraci nejvíce znevýhodněných obyvatel v těchto čtvrtích. Vznikla tak něčeská ghetto s rezidenty, kteří se nacházejí zcela mimo sociální strukturu společnosti, kde dochází k vyššímu výskytu patologických jevů a odlišných kulturních znaků. Tyto znaky však nejsou autonomní charakteru, ale jsou odpovědi na sociální vyloučení, resp. jsou konsekvencí výše zmínovaných strukturálních ekonomických a sociálních změn.⁸⁷

4 Sociální exkluze

V předchozí části jsem uvedl, že termín *underclass* se ve svém použití omezuje na prostředí USA a částečně Velké Británie. Na starém kontinentě se dává přednost poněkud širšímu a politický „korektnějšímu“ konceptu, kterým je *sociální exkluze*.⁸⁸ Tento je v dnešní době často citovaným a používaným pojmem jak odbornou, tak i laickou veřejností, a to především na úrovni Evropské unie⁸⁹, i jejíž institucionální orgány používají následující definici: „Koncept sociální exkluze je dynamický koncept poukazující jak na procesy, tak na důsledky (...), vystihuje vicerozměrnou povahu mechanismů, jimiž jsou jednotlivci a skupiny vyloučeni ze sociální výměny, z jednání a nároků na pracovním životě: projevuje se v oblastech bydlení, vzdělávání, zdraví a přístupu ke službám“.⁹⁰

Přesto tento koncept, stejně jako každý jiný, není jednotlivými sociálními badateli pojman shodně⁹¹, a to především z těch důvodů, které jsou

⁸⁷ WILSON, J. William. *The Truly Disadvantaged: The Inner City*. The Underclass and Public Policy. Chicago: University of Chicago Press, 1987.

⁸⁸ Politická výhoda konceptu tkví v tom, že kade důraz na sociální práva a rovné příležitosti všem, a to na základě principu občanství, dále ve své podstatě vychází ze strukturálních pozic. Viz např. ROOM, Graham. *Poverty and Social Exclusion in the new European Agenda for Policy and Research*. In Room, Graham (ed.): *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press

⁸⁹ Bergman, Jos. Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework. In Room, Graham (ed.): *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press

⁹⁰ Rabušic, Ladislav. 2000. Koho Češi necházejí? O symbolické sociální exkluzi v české společnosti. In Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity. *Sociální studia*, 5, 2000, str. 67 – 85.

⁹¹ Srv. Bergman, cit. d., str. 16; WALKER, Robert. The Dynamics of Poverty and Social Exclusion. In Room, Graham (ed.): *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press

⁹² SILVER, Hilary. Social exclusion and social solidarity: Three paradigms. *International Labour Review*, Vol. 133 (1994), 536. Viz též Sedláčková, Lenka. Proměny hranic v moderní společnosti: od marginality k marginalizaci, od inkluze k exkluzi v společnosti. In Širovátková, T. (ed.): *Měsíčník a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, 2002, str. 28. Dále Viz SARACENO, Chiara. *Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept*. Columbia University, 2002.

⁹³ Viz např. ATKINSON, Rob. Občanství a boj proti sociální exkluzi v kontextu reformy sociálního státu. In *Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity. Sociální studia*, 5, 2000, str. 47 – 65.

⁹⁴ SARACENO, Chiara. *Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept*. Columbia University, 2002, s. 2. TODMAN, Lynn C. *Reflections on Social Exclusion*. Department of Sociology and Social Research, University of Milan, 2004, str. 12 – 13.

Rozdíly mezi konceptem chudoby a konceptem sociální exkluze lze shrnout v následujících oponizích: statický stav x dynamický proces; vertikální stratifikace x horizontální stratifikace; individuální příčiny x strukturální příčiny; nedostatek materiálního charakteru x nedostatek nemateriálního charakteru; přístup jednodimenzionální x přístup multidimenzionální.

zároveň jeho výhodou a které byly rovněž naznačeny v uvedené citaci – jedná se o koncept, jenž je dynamický, komplexní a který zahrnuje širokou i rozličnou oblast sociální reality⁹², což se však na druhou stranu může stát i předmětem kritiky konceptu: „... exkluze se ukazuje být velice vágňím termínem, (...) je tak apelativní, mnohoznačná, multidimenzionální a pružná, že nabízí mnoho různých způsobů, jak ji definovat“⁹³. Teto kritice odpovídá prostým popisem stavu, která je ve své podstatě zcela neužitečná, neboť je i výše uvedená definice, která je ve své podstatě zcela neužitečná, neboť je dle mého názoru, termín sociální exkluze se stal magickým (a to doslova) zakládalem, za které lze schovat vše, co nás napadne. A s jehož pomocí se hned zdá vše bez většího intelektuálního úsilí jasné.

Podobně jako v případě termínu *underclass*, původ a rozšíření konceptu sociální exkluze lze hledat v potřebě zachytit strukturální proměnu západní kapitalistické společnosti v 70. letech minulého století, která přinesla nové sociální problemy.⁹⁴ V tomto období došlo v evropském, konkrétně francouzském prostředí ke zřetelněmu konceptuálnímu posunu od chudoby k sociální exkluzi (viz níže), tedy k přechodu od jednodimenzionální k multidimenzionální perspektivě, od statického k dynamickému přístupu.⁹⁵ Sociální exkluze poslouží přístupy v bádání o chudobě, které kládou důraz nejen na nedostatek hned zdá vše bez většího intelektuálního úsilí jasné.

tek základních životních potřeb, ale chudobu chápou jako nemožnost plné participace ve společnosti⁹⁶. Sociální vyloučení může být pak vymezeno ve vztahu k selhání demokratického a právního systému, který podporuje občanskou integraci, selháním státního sociálního zabezpečení, jenž by mělo podporovat, ale nepodporuje integraci sociální, a konečně selháním systému komunity, která by poskytovala integraci interpersonální.⁹⁷ Lze tvrdit, že v konceptu *sociální exkluze* dochází ke spojení dvou fenoménů či pojmu – *chudoby* (ve smyslu materiální deprivace) na jedné straně a *marginality* (ve smyslu odsunutí na okraj společnosti) na straně druhé.⁹⁸

Současný diskursu se koncept pomalu stával v 60., resp. 70. letech minulého století ve Francii, kde se lidé žijící v chudobě označovali jako *les exclus*. Rozvinutí pojmu a jeho použití v „současném významu“ je většinou připisováno Rénemu Lenoirovi⁹⁹, který tento pojem využíval na osoby a skupiny osob, které jsou vyloučeny ze státního systému sociálního zabezpečení. Sociální exkluze se spíše než ve smyslu analytického konceptu používala jako politické heslo (jímž se opětovně stává). Zatímco v ekonomické, během 80. let, kdy opozice (pravice i komunisté) obvívajovala socialistickou vládu ze zvyšující se nezaměstnanosti a hovořila o tzv. „nové chudobě“, vládní strana hovořila o „exkluzi“ a tímto termínem odkazovala nejen k nezaměstnanosti, ale i vrůstající nestabilitě sociálních vazeb a sociální solidarity (rozpad rodin, sociální izolace skupin obyvatelstva, eroze třídní solidarity a sociálních sítí).¹⁰⁰ V tomto případě

⁹⁶ SARACENO, Chiara. *Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept*. Columbia University, 2002, str. 2. K tomuto chápání viz např. Townsend, kteří tvrdí, že „o jednotlivých rodinách a skupinách můžeme říci, že jsou chudi, pokud se jim nedostává zdrojů na to, aby získali takovou výživu, aby participovali na aktivitách a měli takové životní podmínky a vybavení, které jsou ve společnosti, v níž žijí, obvyklé (...) jejich zdroje jsou tak povážlivě pod průměrem toho, co mají ostatní jedinci a aktivit.“ (cit. dle Rabušic, cit. d. str. 68.).

⁹⁷ Bergman, cit. d. str. 19 – 20.

⁹⁸ SARACENO, Chiara. *Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept*. Columbia University, 2002, str. 4. Ke konceptu marginality ve vztahu k so-

cialní exkluzi viz SEDLÁKOVÁ, Lenka. Proměny hranic v moderní společnosti: od marginality k marginalizaci, od inkluze k exkluzivní společnosti. In SIRKOVÁ, T. (ed.): *Měření a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, 2002, str. 25 – 37.

⁹⁹ LENOIR, René. *Les exclus: Un Français sur dix*. Paris: Seuil, 1974.

¹⁰⁰ SILVER, Hilary. Social exclusion and social solidarity: Three paradigms. *International Labour Review*, Vol. 133 (1994), str. 532 – 533.

lze hovořit o „francouzské tradici“ konceptu *sociální exkluze*¹⁰¹, která vychází z čínského jednotného francouzského státu-národa, založeného na principu občanství, kdy je důraz spíše než na chudobu kladen na „potřebu vytvářet sociální solidaritu“¹⁰² a integraci a participaci na národním sociálním a morálním řádu.¹⁰³ Z Francie se koncept *sociální exkluze* rozšířil poměrně rychle do celé kontinentální Evropy a později do Velké Británie, kde do té doby převazoval koncept *chudoby*¹⁰⁴, jenž byl nahrazen tímto konceptem na vládní úrovni po vítězství *Labour Party* v roce 1996.¹⁰⁵ Na úrovni Evropské unie docházelo již od poloviny 80. let minulého století k nahrazování pojmu *chudoba*¹⁰⁶ právě sociální exkluzí a později se oba myšlenkové proudy – „francouzský“ (sociální exkluze) a „anglosaský“ (chudoba) sjednotily.¹⁰⁷

Jak bylo uvedeno, způsobu, jak definovat¹⁰⁸ sociální exkluzi, se nabízí celá řada. Obdobně je tomu u hledání jejich příčin¹⁰⁹ a komponent¹¹⁰.

¹⁰¹ ATKINSON, Rob: Občanství a boj proti sociální exkluzi v kontextu reformy sociálního státu. In *Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity. Sociální studia*, 5, 2000, str. 56.

¹⁰² Taměž, str. 56.

¹⁰³ Taměž, str. 56. Srv. Tež SILVER, Hilary. Social exclusion and social solidarity: Three

¹⁰⁴ PIERSON, John. *Tackling Social Exclusion*. Routledge, 2002, str. 4.

¹⁰⁵ BARNES, Matt (et al.): *Poverty and Social Exclusion in Europe*. Edward Elgar Publishing, 2002, str. 16.

¹⁰⁶ Přesto je nezbytné tyto dva pojmy striktně odlišovat (viz pozn. č. 85), neboť „chudoba“ Petr. Marginalizace, sociální vyloučení. In Širovátká, T. (ed.): *Měření a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, 2002, str. 19; svr. tež Walker, cit. d. str. 127, tj. „je možné být chudobní a nebýt sociálně vyloučením a tento vztah platí až opačně“ (RADÍČOVÁ, Iveta. *Hic sunt Romæ*. Bratislava: Fullbrightova komisia, 2001, str. 235). Dále viz Byrne, cit. d. str. 2, a především: MAREŠ, Petr. Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis*, 3/2000, str. 285 – 286.

¹⁰⁷ ATKINSON, Rob: Občanství a boj proti sociální exkluzi. In *Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity. Sociální studia*, 5, 2000, str. 57.

¹⁰⁸ K různým definicím viz např. TODMAN, Lynn C. *Reflections on Social Exclusion*.

¹⁰⁹ Evropská komise jmenuje řadu institucionálních a strukturálních příčin sociální exkluze mezi nimi např.: (1) změny na trhu práce; (2) rozvoj společnosti vědecké a informační technologií; (3) sociodemografické změny (stárnutí populace, pokles fertility, migrační); (4) teritoriální a geografické nerovnosti v rozvoji (European Commission. *Communication from the Commission: Building an Inclusive Europe*. Brussels: European Commission, 2000. European Commission. Social Protection Committee. *Report on Indicators in the Field of Poverty and Social Exclusion*. Brussels: European Commission, 2001).

tů¹¹⁰. Není mym úmyslem zde všechny možné variace na téma exkluze zmíňovat, nicméně jeden aspekt bych zde přeci jenom vice rozvinul, a to z toho důvodu, že ho považuji za vhodný analytický nástroj při výzkumu sociálně vyloučených lokalit. Jíž bylo uvedeno, že koncept sociální exkluze je multidimenzionální. Dle různých autorů lze analyticky rozlišit nasledující dimenze (či mechanismy) jejího možného působení¹¹¹:

(1) ekonomické, (2) kulturní a sociální, (3) symbolické, (4) politické a (5) prostorové vyloučení. Tyto dimenze jsou vzájemně propojeny a rozlišení mezi nimi je čistě analytické. (Nutno podotknout, že jeden z mechanismů může převažovat a ostatní mohou být jeho konsekvencí.¹¹²)

Ekonomické vyloučení bývá označováno jako hlavní mechanismus působení sociální exkluze, determinující ostatní dimenze jejího působení.¹¹³ Je „...zdrojem chudoby a vyloučení ze životního standardu a životních šancí ve společnosti“¹¹⁴. Někteří autoři hovoří o tom, že ostatní mechanismy sociální exkluze „jsou analyzovány jen jako dimenze téhož procesu, zakročeného v ekonomické sféře, nikoliv jako několik samostatných“¹¹⁵.

Dále lze rozlišovat makro- a mikrouroveně možných příčin. Na makrourovni se bude jednat o příčiny, které jsou mimo kontrolu vyloučených, tj. strukturální, institucionální faktory. V případě mikrourovny se bude jednat o faktory vyplývající z charakteristiky vyloučených lokalit (TODMAN, c. d., str. 8. Srv. též další možné příčiny).

¹¹⁰ Viz např. PETERSON, John. *Tackling Social Exclusion*. Routledge, 2002, str. 8. Zde za komponenty sociální exkluze označují nasledující: chudoba a nízký příjem, omezení přístupu na trh práce, neexistenci sociální podpory a sociálních sítí, negativní působení okolí bydliště a vyloučení ze služeb.

¹¹¹ MAREŠ, Petr. Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis*, 3/2000, str. 287 – 288; MAREŠ, Petr. Marginalizace, sociální vyloučení. In Sirováka, T. (ed.): *Mesíny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, 2002, str. 15 – 16; DŽAMBАЗOVIC, R. – JURÁSKOVÁ, M. Sociálně vyloučení Rómov na Slovensku. In Michal Vašečka (ed.): *Čarijen Pal O Roma. Súhrnný správa o Rómcach na Slovensku*. Bratislava:Inštitútu pre verejnú otázky, 2002, str. 535 – 549; svr. též Radčová, cit. d., str. 255; BARŠA, Pavel. *Politická teorie multikultura*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999, str. 273 – 280.

¹¹² Např. některé výzkumy v USA ukazují, že za znevýhodnění Afroameričanů může především jejich prostorová segregace, na kterou se vztahují další mechanismy vyloučení. Viz. MASSEY, D. S. – DENTON, N. A. *American Apartheid. Segregation and the Making of the Underclass*. Harvard University Press, 1993. Též LOURY, Glenn C. *Social Exclusion and Ethnic Groups: The Challenge to Economics*. Annual World Bank Conference on Development Economics 1999. The International Bank for Reconstruction and Development / THE WORLD BANK: 2000, str. 234.

¹¹³ KRISTENSEN, Hans. Social Exclusion and Spatial Stress: The Connections. In Room, Graham (ed.): *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. On: Bristol: The Policy Press University of Bristol, 1995, str. 150.

¹¹⁴ MAREŠ, Petr. Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis*, 3/2000, str. 287. Džambazovic – Jurásková, cit. d., str. 535, 546 – 548.

¹¹⁵ Na dislécky symbolického vyloučení se ve svých textech odvolává např. Pavel Barša, 3/2000, str. 287.

statních způsobů exkluze probíhající svými vlastními mechanismy¹¹⁶. Ekonomické vyloučení lze ve své podstatě redukovat na vyloučení z trhu práce či na marginalizaci znevýhodněných jedinců¹¹⁷ či skupin na tomto trhu, tj. nezaměstnanost nebo odsouvání do podhodnocených a nestabilních pracovních pozic, pověšinou ve sféře „šedé ekonomiky“. Byla to právě mosaiová nezaměstnanost, jak bylo naznačeno výše, která stála za popularizací konceptu *sociální exkluze* ve Francii a posléze v celé Evropě.¹¹⁸ V případě České republiky se pak od období transformace společnosti (ekonomiky) setkáváme s mohutným ekonomickým vyloučením „romské“ populace a následným zintenzivněním ostatních sociálních problémů ve všech diemenzích působení sociální exkluze.

Sociální vyloučení se oddehrává též ve své symbolické rovině, a to tak, že vyloučené osoby či celé skupiny jsou označovány jako nenormální, deviantní, cizí, tj. dochází k užívání negativních stereotypů a předsudků, odkazujících k určitým znakům jedince či skupiny,¹¹⁹ tedy k jejich stigmatizaci a diskriminaci.¹²⁰ Symbolické vyloučení lze též chápat jako absenci symbolického kapitálu, pokud si tento vymezíme jako ktehoukoli vlastnost, kapitálu kteréhokoli druhu, který je sociálními činiteli (majoritou) rozpoznán, uznáván a ceněn.¹²¹ Dopady této symbolické exkluze lze pak analyzovat především na úrovni osobnosti jedince, jeho sociální a kulturní sebeidentity a sebereprezentace, tj. z hlediska toho, jak se jedinec cítí být vyloučen, a rovněž z opačné strany, totiž „o kom si členové společnosti myslí, že by měl být vyloučen“¹²². Stigmatizující může být i samotná sociální politika státu, a to tehdy, když se používá podobných kategorií jako „deserving“ či „undeserving poor“¹²³. V případě Slovenska se jedná o to, zdaje osoba v hmotné nouzi ze „subjektivních“, nebo „objektivních“ příčin.

Politické vyloučení lze charakterizovat jako neparticipaci jedinců či sociálních skupin na demokratických procesech a kanálech politické moci.

¹¹⁵ Sedláčková, Lenka. Proměny hranic v moderní společnosti: od marginality k marginalizaci, od inkluze k exkluzi v společnosti. In Sirováka, T. (ed.): *Mesíny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, 2002, str. 28.

¹¹⁶ Znevýhodnění se může odvíjet od diskriminace na základě různých atributů (etnicity, potažmo barvy pleti, věku atp.), může být důsledek strukturních změn na trhu práce, nebo může mít subjektivní příčiny.

¹¹⁷ SARACENO, Chiara. Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept. Columbia University, 2002, str. 9.

¹¹⁸ MAREŠ, Petr. Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis*, 3/2000, str. 287. Džambazovic – Jurásková, cit. d., str. 535, 546 – 548.

¹¹⁹ Na dislécky symbolického vyloučení se ve svých textech odvolává např. Pavel Barša, 3/2000, str. 287.

¹²⁰ BOURDIEU, Pierre. Teorie jednání. Praha: Karolinum, 1998, str. 81.

¹²¹ Rabušic, cit. d., str. 71.

V horším případě se může jednat o vyloučení z občanských, politických a lidských práv.¹²² Podobně jako na úrovni ostatních dimenzi, můžeme rozlišit endogenní a exogenní příčiny politického vyloučení.¹²³ Do první „škatulky“ lze zařadit absenci sociální organizace mimo přibuzenské vazby, absenci skupinové či etnické identity a koheze, chudobu a nízkou úroveň vzdělání. Mezi exogenní příčiny budou samozřejmě patřit obecně mechanismy sociální exkluze, tedy diskriminace na různých úrovních.

Sociálně vyloučené skupiny mnohdy obývají lokality, iž jsou prostorově odděleny od majoritní společnosti. Vznikají tak ghenta či slumy,¹²⁴ které mají „homogenní“ charakter a ve kterých dochází ke koncentraci sociálně patologických jevů, jež zpětně uvízají obyvatele v jejich vyloučení.¹²⁵ Prostorové vyloučení znevýhodňuje rezidenty v mnoha aspektech: stigmatizace na základě adresy bydliště, nižší či žádné pracovní příležitosti v okolí bydliště, vyšší náklady na bydlení, nevhodující hygienické podmínky, nižší úroveň kvality škol ve vyloučených lokalitách¹²⁶ či popřípadě jejich ghettoizace, vyloučení či ztržení přístupu ke službám, rozpad sociální koheze a úpadek sociální organizace, vyšší výskyt sociálně deviantního chování (prostituce, toxikomanie, majetková trestná činnost atp.) a jeho tolerance v důsledku absence sociální kontroly. Není třeba příliš zdůrazňovat, že život v sociálně vyloučené lokalitě ovlivňuje chování jedince¹²⁷ a přímo ho determinuje. Důsledkem a příčinám prostorové exkluze se věnuje velká pozornost v americké sociologii již od dob tzv. chicagské školy, protože (etnická) segregace zde dosahuje obrovských rozměrů.¹²⁸

Kulturní a sociální vyloučení (sociální vyloučení v užším smyslu) je výrazem nedílení kulturního a sociálního kapitálu majoritní společnosti¹²⁹, přičemž postavení člověka či celé skupiny v sociálním prostoru je pak vymezeno dvěma součástmi – velikostí a složením tohoto kapitálu (vedle sociálního, kulturního a ve své specifnosti i symbolického kapitálu rozumnáváme též kapitál ekonomický).¹³⁰ Kulturní kapitál můžeme chápat jako soubor „získaných předpokladů jedince“ nebo skupiny k dosažení určitého sociálního statusu¹³¹. Hlavním indikátorem kulturního vyloučení je úroveň vzdělání, resp. omezení přístupu k němu¹³². Vzdělání je přitom dlouhodobou investicí, která vyžaduje značné náklady, jež si ekonomicky vyloučení stěží mohou dovolit.

Sociální kapitál lze vymezit jako sumu „aktuálních i potenciálních zdrojů, které může určitá osoba využívat díky tomu, že se značně s druhými lidmi“, tj. jedná se o „bohatství styků a známostí, které mohou být užitečné“, přičemž jeho „objem (...) je dán velkostí sítě kontaktů“¹³³. Hlavním projevem vyloučení ze sdílení sociálního kapitálu může být povaha a velikost sociálních sítí, v nichž se jedinec pohybuje. Vyloučené skupiny se vyznačují specifickým typem sociálních sítí, které poskytují tzv. „slabé vazby“ a jsou strukturovány na základě tzv. „silných vazeb“¹³⁴, jež jsou především přibuzenského charakteru.¹³⁵ Slabé vazby můžeme chápát jako jakési „mušky“, které spojují jednotlivé sociální sítě s různým kulturním a sociálním kapitálem. Nevhodná orientace na sítě s absentní slabých vazeb se projevuje např. neefektivitou při shánění zaměstnání, neboť v takovýchto sítích obhají stejně informace.¹³⁶

¹²² Viz předešlým: WILSON, J. William. *The Truly Disadvantaged: The Inner City, The Underclass and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press, 1987. MASSE, D. S. – DENTON, N. A. American Apartheid. Segregation and the Making of the Underclass. Harvard University Press, 1993. K českým prostředím viz SOCIOKLUB, kol. autorů. *Romové ve městě*. Praha: Sociopress – Socioklub, 2002.

¹²³ Str. MAREŠ, Petr. Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis*, 3/2000, str. 287; Džambazovič – Jurasková, cit. d., str. 533.

¹²⁴ Je třeba odlišovat ghetto a slumy od *etnických enkláv*, kde bydlí příslušníci jednoho etnika dobrovolně. Viz. BARŠOVÁ, Andrea. Problémny bydlení etnických menšin a trendy k rezidenční segregaci v České republice. In Socioklub, Romové ve městě. Praha: Sociopress, 2002.

¹²⁵ Viz např. MORGAN, S. L. – SORENSEN, A. Parental Networks, Social Closure, and Mathematical Learning: A Test of Coleman's Social Capital Explanation of School Effects. *American Sociological Review*, 64 (1999), str. 661–682.

¹²⁶ K vlivu prostředí na socializaci dítěte viz např.: BROOKS-GUNN, J. – DUNCAN, G. J., KLEBANOV, P. a SEALAND, N. Do Neighborhoods Influence Child and Adolescent Development? *American Journal of Sociology*, vol. 99 (1993), str. 353 – 395.

¹²⁷ „Z individuálního hlediska jsou slabé důležitým zdrojem možnosti osobní sociální mobility. Z pohledu víc makroskopického hrají slabé vazby roli při dosahování

V této části je užitečné uvést, že pojmem *sociální exkluze* některí autori rozumějí obecně právě vyloučení jedinců či skupin ze sociálních sítí, z kterých je upředena pavučina (post)moderní společnosti. Teorie sociálních sítí se v sociálních vědách rýsuje již od konce 50. let 20. století, nicméně od 90. let se začíná hovořit o nástupu společnosti sítí¹³⁷, jakožto řešení krize druhé modernity, jejímž impulsem byl nástup informačních technologií a nových způsobů řízení a uspořádání v ekonomické sféře.

Jak uvádí Jan Keller, „z oblasti ekonomiky se síťové uspořádání i do jiných sfér společenské reprodukce, a to včetně oblasti sociální, kde tento proces úzce souvisí s krizi zaměstnanecné společnosti, s krizi sociálního

státu, s problematikou nové chudoby, marginality a exkluze“.¹³⁸

Rád bych uvedl svůj názor, že uspořádání společnosti na základě sociálních sítí (v tom smyslu, jak bylo popsáno výše) se u sociálně vyloučených skupin prakticky projevilo daleko dříve než v širší společnosti, a to právě v důsledku jejich vyloučení z kapitálu majoritní společnosti, předchozího rozbití jejich „lokálně komunitního charakteru“ (ve smyslu tradiční společnosti) a absence implementace jiného způsobu uspořádání (která z tohoto procesu nebyla vyloučena) prostřednictvím vysoké kultury (založené paradoxně na étosu *Gemeinschaft*), nacionalismu a formálně organizovaných (byrokratických) institucí hierarchického charakteru. Jinak řečeno, pro skupiny, které se svým kulturním charakterem výrazně odlišovaly od ostatních, nebylo – pokud se úspěšně neasimilovaly – v novém

sociální koherencí tak, jak k tomu došlo u kvaziheterogenní populace (která z tohoto procesu nebyla vyloučena) prostřednictvím vysoké kultury (založené paradoxně na étosu *Gemeinschaft*), nacionalismu a formálně organizovaných (byrokratických) institucí hierarchického charakteru. Jinak řečeno, pro skupiny, které se svým kulturním charakterem výrazně odlišovaly od ostatních, nebylo – pokud se úspěšně neasimilovaly – v novém druhé, ale zároveň mezi těmito sítěmi vypadající členek.“ GRANOVETTER, Mark S. The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*, Vol. 78, No. 6 (1973), str. 1373.

„Slabé vazby mohou být užitečné při získávání informací a příležitostech pro osobní rozvoj. Je zřejmě, že vyloučení jedinci, ať už z důvodu svého nízkého příjmu, či diskriminace, bez ohledu na to, jak vysoko jsou motivováni, nemohou sami zmapovat a využdat dostatek pracovních kontaktů.“ (PIERSON, John. *Tackling Social Exclusion*. Dále svr. Džambazovič – Jurášková, cit. d., str. 537, 561; svr. též RADÍČOVÁ, Iveta. *Hic Sunt Romales*. Bratislava: Fulbrightova komisia, 2001, str. 73. Viz též Loury, Glenn C. Social Exclusion and Ethnic Groups: The Challenge to Economics. *Annual World Bank Conference on Development Economics* 1999. The International Bank for Reconstruction and Development/ THE WORLD BANK, 2000, str. 223 – 234.

¹³⁷ K tomuto tématu viz CASTELLS, Manuel. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers, 1996. Dále jeho parafraze v KELLER, Jan. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Slon, 2004, str. 34 – 36; 393 – 434. K sítovému uspořádání společnosti a obecně k teorii sociálních sítí viz WATTS, Duncan J. Six Degrees. The Science of a Connected Age. New York: W. W. Norton & Company, 2002.

¹³⁸ KELLER, Jan. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Slon, 2004, str. 34 – 36; 393 – 434.

sociálním uspořádáním po rozbití tradiční společnosti místo, ale zároveň nebylo místo ani mimo ni, proto přežívaly na jejím okraji (pokud neměly dostatečný potenciál na vlastní emancipaci stejným procesem)¹³⁹ a jejich jediným možným uspořádáním bylo právě uspořádání sítové. Nicméně tato zkratkovitá úvaha se dotýká již jiné problematiky, která nespadá do tématu této statí.

5 Závěrem

Koncept *sociální exkluze*, jak již implikuje samotný název, vypovídá především o procesu, kdy jsou osoby či celé skupiny lidí vyloučovány ze společnosti na její okraj, což „vede k jejich chudobě a sociální či kulturní izolaci“.¹⁴⁰ Může nám jako analytický nástroj pomocí tam, kde je třeba hledat strukturální příčiny vyloučení a analyzovat jejich mechanismy působení. Na druhou stranu už nám mnoho neříká o tom, jak takový život v chudobě, sociálním a kulturním vyloučení vypadá, jaké jsou strategie a adaptace aktérů na toto vyloučení.¹⁴¹ Na tyto otázky se snaží opovědět koncept *kultury chudoby*, jehož nevýhodou je naopak výhoda prvního. V případě pojmu *underclass*, troufám si tvrdit, jeho heuristická hodnota selhává. Nuže, je zřejmě, že při bádání o problematice chudoby, marginalizace a sociální inkluze je třeba se pohybovat ve dvou rovinách – (1) strukturální, tj. analyzovat vnější vlivy, které vyloučení způsobují, a (2) kulturní, tj. sledovat adaptaci na tyto podmínky a analyzovat faktory, které inkluzi zabranují na úrovni samotných aktérů, jejich kultury či – chcete-li – subkultury.¹⁴² Toť v rovině analytické. Konkrétní kroky v rovině samotné sociální inkluze by neměly směřovat k umělému vytváření skupinové (etnické) identity a nefunkční pseudokomunitní organizaci, která naopak poslouží sociální vyloučení jedince, ale k navazování jednotlivých sociálních uzlů, které by směřovaly a posilovaly M. Granovettera – je třeba stávající silné vazby nahradit slabými vazbami tak, aby docházelo k reprodukci kulturního kapitálu společnosti. Názor, který by

¹³⁹ Z tohoto pohledu je jakákoli snaha o zpětnou sociální inkluzi prostřednictvím tohoto principu ve své podstatě mylná a kontraproduktivní. Nehledejte na to, že tato snaha je do značné míry založena na zidealizovaném pojednutí komunity a jedná se o snahu vedoucí špatným, opačným směrem, která může naopak jedince v neukoveném „světě sítí“ znevýhodnit.

¹⁴⁰ MARES, Petr Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis*, 3/2000, str. 287.

¹⁴¹ SRV. BOURGEOIS, Philippe. Crack in Spanish Harlem. Culture and economy in the inner city. *Anthropology Today*, Vol. 5, No. 4 (1989), str. 6.

¹⁴² Srv. tamtéž. Dále viz předešlé části tohoto textu.

tvrdil, že tento způsob ignoruje a popírá kulturní specifiku jednotlivých skupin, je lichý, neboť právě samotný proces inkluze je úspěšný pouze tehdy, pokud jsme si těchto specifických aktérů inkluze vědomi.

* * *

Závěrem jen nutno zdůraznit, že žádný analytický koncept, potažmo teorie z něho vycházející, si nemůže nárokovat obsáhnout celou sociální realitu v její bohatosti.¹⁴³ Je nutné provádět dynamickou syntézu jednotlivé komplementárních přístupů a vytvářet různé analytické modely¹⁴⁴, výkladová schémata, která se budou jevit jako užitečná a budou přinášet pochopení jednotlivých částí sociální reality, neboť bez nich žádné poznání není možné.¹⁴⁵ Zároveň je třeba rezignovat na představu objektivního vědění ve smyslu univerzálního a kvazifotografického obrazu skutečnosti a ontologické platnosti jednotlivých kategorii, ale objektivitu chápát, slovy Immanuela Wallersteina, a metody jsou otevřené kritické reflexi ostatních badatelů¹⁴⁶, jejichž přístupy by neměly být založeny na pouhé negaci, ale také na pozitivní konstrukci se tomu tak neděje a výše zmínované aspekty se opomíjejí, jak bylo vidno, alespoň doufám, na příkladu kritiky konceptu kultury chudoby, a jak se též tragicky ukazuje v současnosti i v našem prostředí.

6 Seznam použité literatury

- ANDERSON, J. – LARSEN, J. M. The Underclass Debate – a Spreading Disease? In MORTENSEN, N. (ed.). *Social Integration and Marginalisation*. Samfunds litteratur, 1995, str. 147 – 182.
- ATKINSON, Rob. Občanství a boj proti sociální exkluzi v kontextu reformy sociálního státu. In *Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity. Sociální studia*, 5, 2000, str. 47 – 65.
- AULETTA, Ken. *The Underclass*. New York: Random House, 1982.
- ¹⁴³ SRV. LAWLESS, Robert. *Cajie to kultura*. Olomouc: Výtobia, 1996, str. 9.
- LAYTON, Robert. *An Introduction to Theory in Anthropology*. Cambridge University Press, 1997, str. 3.
- ¹⁴⁴ SRV. MILLS, Charles W. *Sociological imagination*. Praha: Slon, 2002, str. 52. Viz též WALLERSTEIN, Immanuel et. al. *Kam směřují sociální vědy?* Praha: Slon: 1998, str. 67, 97. Dále např. MERTON, Robert K. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Slon, 2000. Rovněž FAY, Brian. *Současná filosofie sociálních věd*. Praha: Slon, 2002 a. p.
- ¹⁴⁵ FAY, Brian. *Současná filosofie sociálních věd*. Praha: Slon, 2002, str. 243.
- ¹⁴⁶ WALLERSTEIN, Immanuel et. al. *Kam směřují sociální vědy?* Praha: Slon: 1998, str. 67, 97.
- BARANY, Zoltan D. *The East European Gypsies: regime change, marginality, and ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- BARNES, Matt (et al.). *Poverty and Social Exclusion in Europe*. Edward Elgar Publishing, 2002.
- BARŠA, Pavel. *Politická teorie multikulturalismu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999.
- BERGHMAN, Jos. Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework. In Room, Graham (ed.): *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press University of Bristol, 1995, str. 10 – 28.
- BILLINGS, Dwight. Culture and Poverty in Appalachia: A Theoretical Discussion and Empirical Analysis. In *Social Forces*, Vol. 53, No. 2 (1974), str. 315 – 353.
- BOTT, Elizabeth. Family and social network. London: Tavistock, 1957.
- BOURGOIS, Philippe. Crack in Spanish Harlem. Culture and economy in the inner city. *Anthropology Today*, Vol. 5, No. 4 (1989), str. 6 – 11.
- BOURGOIS, Philippe. Confronting Anthropology, Education, and Inner-City Apartheid. *American Anthropologist*, New Series, Vol. 98, No. 2 (1996), str. 249 – 258.
- BRATRŠOVSKÁ, Klára. *Případová studie sociálně vyloučené komunity Nový svět – „Matčini“ v Ústí nad Labem z pohledu teorie kultury chudoby*. Plzeň: 2003. Bakalářská práce na Fakultě humanitních studií na katedre Sociální a kulturní antropologie. Vedoucí bakalářské práce Tomáš Hirt.
- BUDIL, Ivo T. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton, 2003, 4. vydání.
- BYRNE, David. *Social Exclusion*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 1999.
- DZAMBАЗOVIĆ, R. – JURÁSKOVÁ, M. Sociálne vyučenie Rómov na Slovensku. In Michal Vašečka (ed.): *Čäcijen Pal O Roma. Súhrnná správa o Romoch na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2002, str. 527 – 564.
- FAY, Brian. *Současná filosofie sociálních věd*. Praha: Slon, 2002 a. p.
- GANS, H. J. From „underclass“ to „undercaste“: some observations about the future of the post-industrial economy and its major victims. *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 17 (1993), No. 3.

- GELLNER, Ernest. *Jazyk a samota: Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema*. Brno: CDK, 2005, str. 23.
- GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 1999.
- GOFFMAN, E.: *Stígra. Poznámky o způsobech zvládání narušené identity*. Praha: Slon, 2003.
- GOODE, J. – EAMES, E. An Anthropological Critique of the Culture of Poverty. In Gmelch, G. – Zerner, W. P. (ed.): *Urban Life: Readings in Urban Anthropology*. Waveland Press, 1996, str. 405 – 417.
- GRANOVETTER, Mark S. The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*, Vol. 78, No. 6 (1973), str. 1360 – 1380.
- GRAVES, Theodore D. Urban Indian Personality and the ‘Culture of Poverty’. *American Ethnologist*, Vol. 1, No. 1 (1974), str. 65 – 86.
- GURSSLIN, O.R. – ROACH, J. An evaluation of the Concept Culture of Poverty. *Social Forces*, vol. 45 (1967), str. 383 – 392.
- HANNERZ, Ulf. Culture and Poverty: Critique and Counter Proposals (book review and author’s precis/reply). In: *Current Anthropology*, vol. 10 (1969), str. 185.
- HANNERZ, Ulf. *Exploring the city. Inquiries towards an urban anthropology*. New York: Columbia University Press, 1980.
- HESSLER, Barbara S. A Comparative Perspective on the Underclass: Questions of Urban Poverty, Race, and Citizenship. *Theory and Society*, Vol. 20, No. 4 (1991), str. 455 – 483.
- HIRT, Tomáš. Svět podle multikulturalismu. In HIRT, T. – JAKOUBEK, M. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit (anthropologická perspektiva)*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2005, str. 9 – 76.
- IRELAN, L. M. – MOLES, O. C. – O’SHEA, R. M. Ethnicity, Poverty, and Selected Attitudes: A Test of the „Culture of Poverty“ Hypothesis. *Social Forces*, vol. 47, No. 4 (1969), str. 405 – 413.
- JAKOUBEK, Marek. *Romové – konec (nej)jednoho myšlénia*. Praha: Socioklub, 2004.
- JORDAN, Bill. *A Theory of Poverty and Social Exclusion*. Polity Press, 1996.
- KELLER, Jan. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Slon, 2004.
- KRISTENSEN, Hans. Social Exclusion and Spatial Stress: The Connections. In Room, Graham (ed.): *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press University of Bristol, 1995, str. 146 – 157.
- KŘIŠTOF, Roman. Závěrečná zpráva k projektu Analýza soudobé migrace a usazování příslušníků romských komunit ze Slovenské republiky na území České republiky (č. j. OAMP-948/2003). IOM Mezinárodní organizace pro migraci, 2003.
- LAWLESS, Robert. *Co je to kultura*. Olomouc: Votobia, 1996.
- LAYTON, Robert. *An Introduction to Theory in Anthropology*. Cambridge University Press, 1997.
- LEWIS, Oscar. Culture and Poverty: Critique and Counter-Proposals – Book review. *Current Anthropology*, vol. 10 (1969), No. 2–3. Pp. 181 – 201.
- LEWIS, Oscar. *La Vida. A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York*. New York: Random House, 1966.
- LEWIS, Oscar. The Culture of Poverty. *Scientific American*, vol. 215(4) (1966).
- LOURY, Glenn C. Social Exclusion and Ethnic Groups: The Challenge to Economics. *Annual World Bank Conference on Development Economics* 1999. The International Bank for Reconstruction and Development / THE WORLD BANK: 2000, str. 225 – 252.
- MAREŠ, Petr. Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis*, 3/2000.
- MAREŠ, Petr. Marginalizace, sociální vyloučení. In Širovátká, T. (ed.): *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masaryková univerzita, 2002, str. 9 – 23.
- MAREŠ, Petr. *Sociologie nervnosti a chudoby*. Praha: Slon, 1999.
- MARKS, Carole. The Urban Underclass. *Annual Review of Sociology*, Vol. 17 (1991), str. 445 – 466.
- MASSEY, D. S. – DENTON, N. A. *American Apartheid. Segregation and the Making of the Underclass*. Harvard University Press, 1993.
- MASSEY, Douglas S. American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass. *American Journal of Sociology*, vol. 96: 329 – 357.
- A Theoretical, Empirical, and Policy Analysis. *American Journal of Sociology*, vol. 102 (4): 39 – 99.
- MERTON, Robert K. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Slon, 2000.
- MILLS, Charles W. *Sociologická imaginace*. Praha: Slon, 2002.
- MURPHY, Robert F. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1998.
- MURRAY, Charles: *Příliš mnoho dобра. Americká sociální politika 1950 – 1980*. Praha: Slon, 1998.
- NOVÁK, Karel A. Romská osada – tradice versus regres. In Jakoubek, M. – Podlužka, O. (eds.): *Romské osady v kulturnologické perspektivě*. Brno: Doplňek, 2003.

- NOVÁK, Karel A. Romové, nacionálismus a rozvojové programy. In JAKOUEK, M. – HIRT, T. Romové: *Kulturologické studia*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2004.
- OPLER, Marvin. On Lewis „Culture of Poverty“ (Discussion and Criticism). *Current Anthropology*, vol. 9 (1968), No. 5. Pp. 451 – 452.
- PARKER, S. – KLEINER, R. The Culture of Poverty: An Adjustive Dimension. *American Anthropologist*, vol. 72 (1970).
- PIERSON, John. *Tackling Social Exclusion*. Routledge, 2002.
- RABUŠIC, Ladislav. Koho Česi nechceme? O symbolické sociální exkluzi v české společnosti. In Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity, *Sociální studia* 5, 2000, str. 67 – 85.
- RADIČOVÁ, Iveta. *Hic Sunt Romanes*. Bratislava: Fulbrightova komisia, 2001.
- RADIČOVÁ, Iveta. Rómovia na prahu transformácie. In Michal Važečka (ed.): *Čäcigen Pal O Roma. Súhrnná správa o Rónoch na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2002, str. 79 – 92.
- ROLISON, Gary L. An Exploration of the Term Underclass as It Relates to African-Americans. *Journal of Black Studies*, Vol. 21, No. 3 (1991), str. 287 – 301.
- ROOM, Graham. Poverty and Social Exclusion the new European Agenda for Policy and Research. In Room, Graham (ed.): *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press University of Bristol, 1995, str. 1 – 9.
- SAFA, Helen I. *The Urban Poor of Puerto Rico*. New York: Holt Rinehart, 1974.
- SEDLÁKOVÁ, Lenka. Proměny hranic v moderní společnosti: od marginality k marginalizaci, od inkluzivní k exkluzivní společnosti. In Sirovatka, T. (ed.): *Mensiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, 2002, str. 25 – 37.
- SARACENO, Chiara. *Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept*. Columbia University, 2002.
- SILVER, Hilary. Social exclusion and social solidarity: Three paradigms. *International Labour Review*, Vol. 133 (1994), str. 531 – 578.
- STACK, Carol: *All Our Kin*. Basic Books, 1974.
- TODMAN, Lynn C. *Reflections on Social Exclusion*. Department of Sociology and Social Research, University of Milan, 2004.
- TOUŠEK, Ladislav. Sociální exkluze v romské osadě. Plzeň, 2004. *Bakalářská práce na Fakultě humanitních studií na katedře Antropologie*. Vedoucí bakalářské práce Mgr. Marek Jakoubek.
- VALENTINE, Charles. *Culture and Poverty: Critique and Counter-Proposals*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1968.
- VALENTINE, Charles. Culture and Poverty: Critique and Counter-Proposals – Book review. *Current Anthropology*, vol. 10 (1969), No. 2 – 3. Pp. 181 – 201.
- VIC, G. – HOWARDS, I. *Poverty Admits Affluence*. Worcester: Billing & Sons, 1991.
- WACQUANT, Loïc. Pierre Bourdieu. *Biograf*, č. 27 (2002).
- WACQUANT, Loïc. Urban Marginality in the Coming Millennium. *Urban Studies*, Vol. 36, No. 10 (1999), 1639 – 1647.
- WALKER, Robert. The Dynamics of Poverty and Social Exclusion. In Room, Graham (ed.): *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press University of Bristol, 1995, str. 102 – 128.
- WALLERSTEIN, Immanuel et. al. *Kam směřují sociální vědy*. Praha: Slon, 1998.
- WATTS, Duncan J. *Six Degrees. The Science of a Connected Age*. New York: W. W. Norton & Company, 2002.
- WILSON, J. William. Studying Inner-City Social Dislocations: The Challenge of Public Agenda Research. *American Sociological Review*, 1991, Vol. 56, str. 1 – 14.
- WILSON, J. William. *The Truly Disadvantaged: The Inner City: The Underclass and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.